

HİTİTLERDE ÇIPLAKLIK KAVRAMI ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA TARİHÇESİ A RESEARCH HISTORY ON THE CONCEPT OF NUDITY BY THE HITTITES

Figen Bakan¹

Özet

Bu çalışmada Hititler’de çıplaklık, somut veya soyut taşıdığı tüm anlamları ile ele alınarak yazılı kaynaklar ve tasvirler üzerinden incelenmiştir. Çivi yazılı kaynaklarda karşımıza çıkan çıplaklık, duvar kabartmalarında, heykelcik ve pişmiş toprak buluntularda betimlenmiştir. Tekil veya bir sahneye bağlı olarak ele alınan çıplak figürler, sanatta her dönem karşılaşılan bir olgudur. Hititler için de bu durum değişmez. Çıplaklık, suçlara karşı bir infaz yöntemi veya ritüelin uyulması gereken bir parçası olabilirken; soyut bir anlam kazanarak kişinin acizliğini/muhtaçlığını bildiren bir anlam taşıyabilmektedir.

Bu makale, Hitit tasvirlerinde görülen çıplak figürler ve yazılı kaynaklar ışığında Hitit toplumu için çıplaklığın ne anlama geldiğine dair bugüne kadar yapılan çalışmaları ve elde edilen bulguları sentezlemeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Çıplak, Çıplaklık, nekumant, nekumantatar

Abstract

In this study, nudity in the Hittites was examined with all its concrete or abstract meanings, through written sources and descriptions. Nudity, which we encounter in cuneiform sources, is depicted in wall reliefs, figurines and terracotta finds. Nude figures, taken individually or attached to a scene, are a phenomenon encountered in art in every period. This situation does not change for the Hittites. While nudity may be a method of execution against crimes or a part of the ritual that must be followed; It can acquire an abstract meaning and convey a meaning indicating the person's helplessness/neediness.

This article aims to compile the studies on the representational art about the the naked figures seen in Hittite culture and the Hittite texts mentioning nudity to synthesize the information obtained.

Keywords: Hittite, Naked, Nudity, nekumant, nekumantatar

---

¹ PhD., Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı, Troya Müzesi, Çanakkale/TÜRKİYE, figen.bakan@ktb.gov.tr ORCID: 0009-0007-9802-9360

1. GİRİŞ

Bu çalışma, Hitit tasvirlerinde görülen ve yazılı metinlerde bahsi geçen çıplaklıkla ilgili günümüze dek yapılmış araştırmaların bir sentezini sunmayı amaçlar. İkonografik ve epigrafik veriler ışığında Hitit toplumu açısından bu çıplaklığın ele alınış biçimini inceler.

1.1 Çıplaklığın Tanımı

Çıplaklık herhangi bir kavramla yan yana getirilmeden önce çıplaklığın bedeninin en yalın hali olduğu anlaşılmalıdır. Toplumun sosyal, kültürel ve dini ölçütlerine göre kabul edilebilirliği artar veya azalabilir. Öncelikle çıplaklık zaman zaman nü ile benzeştirilir. Nü Fransızca kökenli bir kelime olup çıplak/soyunuk olma halini ifade eder. İlk bakışta aynı ifadeyi karşılayan bir tanım gibi görünse de çıplaklık durumunda beden yalın haldeyken nü bedeninin seyredilme amacını taşır. Çıplaklık bir utanma duygusu barındırırken nü sanatı ifade eder (Soysal, 2022: 204).

Giyinmek ilk önceleri çıplak olan bedeni sakınmak, olası fiziksel tehlikelerden korumak amacıyla başlamış olmalıdır (Childe, 2006: 20). Sıcak-soğuk hava koşullarından ve diğer tüm etmenlerden koruyan, deriden sonraki ikinci bir unsurdur (Gezgin, 2010: 5, 6). Avlanılan hayvanın postunu giymekle başlayan süreçte bu eylem zamanla insan olmakla; insanı hayvandan ayıran özelliklerden birine sahip olma anlamını

taşımaya başlamıştır (Gezgin, 2010: 5). En başta çıplak bedeni örtmek, 'korunmasız' bedeni doğadaki diğer canlılar gibi güçlü/örtülü/kolay incitilemez hale getirmeyi amaçlar. Zamanla insan, giyinmekle çıplak olmayı, korunmasız, düşkün, kaçınılması gereken bir durumla ilişkilendirmeye başlamıştır. Çıplak beden zaman ilerledikçe insanın geçmişteki ilkelliğini (Gezgin, 2010: 5), savunmasızlığını kolay yaralanabilirliğini temsil etmeye başlamıştır. Çıplaklık, insan geliştikçe anlamlarını çoğaltmaya devam eder. Sosyal statünün gelişimi kıyafetlerin öneminin artmasına neden olur. Kişiyi toplumu içinde tanımlayan özel bir araç halini alır. Köleyi soyludan, varlıklıyı yoksuldan, başka bir kültürden birini kendinden ayırmaya yardımcı olan bir unsura dönüşür. Özellikle köleliğin olduğu toplumlarda kolayca ayırt edebilir olmaları için kölelerin üst gövdelerine kıyafet giymelerinin yasak olduğu Hint kast sistemi buna örnek olarak gösterilebilir ya da Antik Yunan ve Roma toplumlarında kölelerin satışa çıkarıldığı pazarlarda tamamen çıplak olarak sergilenmesi gibi.

Anadolu tasvirlerinde çıplak beden repertuarının varlığı görülür. Çatalhöyük'te ge-yik ve boğa avı sahnesinde kıyafetli figürlerin yanında görülen kıyafetsiz avcı betimleri (Hodder, 2006: 31, 94) ya da Çatalhöyük'ten doğurganlığı vurgulanan oturan tanrıça tasviri (Aydingün, 2011: 49) Anadolu'nun yabancı olmadığı tasvir

yöntemleridir. Kronolojik olarak bakıldığında Neolitik Dönemde insanın bedeni tasvir ederken çıplaklık kullanımını kutsallıkla daha sık bağdaştırdığını görmekteyiz (Aydıngün, 2011: 45). Özellikle doğum ile ölüm arasındaki bağlantıyı anlamlandırmaya çalışan insan, varoluşunun kaynağı olarak yorumladığı kadını kutsallaştırmaya ve bedenini kabartma, oyma ve boyalarla resimlere işlemeye başlamıştır. İlk Tunç Çağı'nda da karşılaştığımız kadın figürleri genellikle çıplak tasvir edilmiştir. Göğüs, cinsel organ, göbek bölgeleri oldukça belirgin ve ayrıntılıdır (Aydıngün, 2011: 54, 55). Çıplak beden sanatta var olmaya devam eder. Sadece Anadolu'da değil, Mezopotamya, Mısır, Minos-Miken gibi kültürlerin tasvirlerinde de durum böyledir.²

Çıplaklık kavramını günümüz toplumları için bile irdelemek kimi zaman zor olabilmekteyken, Hitit tasvirli buluntuları içerisinde nadiren karşılaşılan çıplak figürleri ve metinlerde geçen çıplaklık kavramının kullanım amacını Hitit toplumu açısından irdelemek de oldukça güç olmaktadır. Bireyin bedeni topluluğun bir parçasını oluşturur. Beden bireyin topluluğuyla etkileşime girmesini, iletişim kurmasını sağlar. Sözlü iletişim kurmadan kıyafet, takı ve saç stili gibi unsurlar bireyin sosyal

statüsünü sergiler. Bazı kıyafet veya özel anlam taşıyan simgesel eşyalarla bireyin toplum içerisindeki rolü ve önemi anlaşılabilir. Sadece o kişiye ait kıyafet, bedene giyilen veya takılan özel eşyalarla o kişinin kim olduğunu çoğu zaman anlayabilmekteyiz. Peki çıplak olan kişiler, bahsi geçen tasvirli buluntular ne ifade etmekte ve nasıl tanımlanmalıdır?

Tasvirlerde çıplak figürleri görmekteyken, yazılı kaynaklarda geçen çıplak kelimesinin bir kişinin soyunmuş hali mi yoksa mecazen mi çıplak olduğu tartışma konusu olmaktadır. Ayrıca ritüel amaçla kişinin çıplak olması, ceza veya görev gibi anlamsal farklılıkları da içinde barındırmaktadır. Kişinin bahsi geçen ritüelde çıplak oluşunun amaç mı yoksa sonuç mu olduğu da ayrıca Hititlerin çıplaklığa olan bakış açısının ne olduğu konusunda merak uyandırmaktadır. Çıplaklık bir ceza olarak günümüz Güney Amerika veya Afrika kabileleri arasında kullanılan bir caydırıcı yöntem olarak kullanılırdı pek etkili olmayabilirdi. Fakat çıplak bırakılmanın bu kavrama tabu olarak bakan bir toplumda suçlulara reçete edilmesi caydırıcı olabilmektedir. Çıplaklığın genel olarak geçmişten günümüze değin genellikle tabu olarak görülmesi veya sanatsal unsurlarla yan yana geldiğinde bir

² Örnekler: Uruk-Warka Vazosu MÖ. 3300-3000; İsin Larsa/Eski Babil Dönemi, pişmiş toprak buluntu grubu, MÖ 2000-1600; Deir el-Medina'dan Kireçtaşı üzerine boyama tekniğinde tasvir edilmiş çıplak

kadın dansçı MÖ. 1200; Meryra-hashtef Heykelciği, MÖ 2345-2181; Knossos'tan Yılanlı Tanrıça, MÖ 1600.

noktaya kadar kabul edilebilir olarak algılanması Hitit toplumu içerisindeki çıplaklık algısını anlamamızı kolaylaştırabilir. Metinlerin bir bölümünde Madduwatta'dan bahsederken mecazi bir kullanımla ele alınması (De Martino, 1985: 254) hem Hititlerin edebi gücünü ve soyut kavram algısını hem de düşünce aktarımını ve ele aldığımız çıplaklığa karşı tutum ve bakış açısını anlamamızı kolaylaştırabilir.

2. HİTİTLERDE ÇIPLAKLIK KAVRAMI VE YAKLAŞIMLAR

Hititlerde çıplak figürlerin tasvirlerde yansıtılması, yazılı kaynaklardaki bahsedilme biçimleri üzerine yapılmış araştırmalar çalışmanın ana hattını oluşturmaktadır. Araştırmamızı hazırlarken bir bütün halinde çalışılmış yeni ve kapsamlı herhangi bir yayına rastlanılmamıştır. Hititlerde çıplak figürler ve yazılı kaynaklarda yer alan çıplaklık kavramına dair yapılan ve başvuru niteliğindeki belirli bazı çalışmalar yer almaktadır.

Stefano De Martino tarafından 1985 yılında Oriens Antiquus'da yayınlanmış olan “*Nudita Rituale e Senso Del Pudore Nella Letteratura Ittita*” isimli makalesinde çıplaklık (*nekumant-*) etimolojik olarak ele alınmış ve yazılı kaynaklarda ne şekillerde bahsedildiğine değinilmiştir. Metinlerde bahsi geçen çıplaklığın mecazi anlamlarına ve ifade etmiş olabileceği alternatiflere de yorum getirilmiştir.

Jean Vorsy Canby tarafından 1986 yılında Essays in Honor of Machteld'da yayınlanmış “*The Child in Hittite Iconography*” isimli yayın çalışmasına ek olarak 1989 yılında The Biblical Archaeologist'te yayınlanmış “*The Hittite Art*” isimli yayın, çalışmamız için başvuru niteliğindeki diğer çalışmalardır. Vorsy Canby yayınlarında çıplak figürlere tasvirler üzerinden genel bir değerlendirme yapmış ve tasvirlerin yansıtılış biçimlerine karşılaştırmalı olarak yorum getirmiştir.

Jaan Puhvel tarafından 2007 yılında yayınlanmış Hittite Etymological Dictionary isimli çalışması önemli bir diğer başvuru kaynağımız olmuştur. Puhvel etimolojik sözlüğünde *nekumant-*'a detaylı olarak yer vermiştir.

Alice Mouton tarafından 2011 yılında Journal of Ancient Near Eastern Religions (JANER)'de yayınlanan “*Rélexions Autour de la Notion de Rituel Initiatique en Anatolie Hittite Au Sujet de la fête Haššumaš (CTH 633)*” isimli makalesinde Hassumas bayramında bahsi geçen çıplak figürlerle ilgili görüşlerini sunmaktadır.

Çalışmamızda belirtilen belirli kaynaklara ek olarak kaynakçada belirtilmiş kitap, kitap bölümü ve makalelerde kısmen veya bütünüyle ele alınmış olan konumuzu güncel ve kapsayıcı bir hale getirmeyi

hedefledik. Farklı fikir ve düşünceleri bulgular üzerinden yeniden bir araya getirdik.

3. HİTİT ÇİVİ YAZILI BELGELERDE ÇIPLAKLIK KAVRAMININ İNCELENMESİ

3.1 Mal Eksikliği/Yoksunluğu

Hititçede *nekumant*³ çıplak kavramını karşılayan kelimedir (de Martino, 1985: 254; Weeks, 1985: 73; Puhvel, 2007: 83; Puhvel, 1974: 293; Kloekhorst, 2008: 70, 290, 602, 707, 942; Ünal, 2016: 371; Singer, 1984: 155). Sadece insanlar için değil, hayvanlar için de kullanılan bir kavramdır⁴. Soyunmak, çıplaklaşmak gibi kelimeler bu kelime köküyle türemektedir. *neku-mand(t)ari_e/a* soyunmak (fiil), *neku-mantatar* çıplaklık(isim) olarak karşımıza çıkar⁵. *Nekumantatar* ayrıca bedenın çıplak olmasının dışında mecazi bir anlam taşır. Stefano de Martino bu kavramın “mal eksikliği/yoksunluğu” durumunu karşıladığını belirtir. De Martino (1985: 254) bu

söylemi CTH 147'de (KUB XIV 1+ Ro 51) şu sözlerle örnekler:

“51. [tanrılar onları yakaladı]. Ve Madduwattaş tek başına çıplak [kaçtı].”⁶

Burada yemine karşı işlenen bir suç olduğu, anlaşmanın maddelerine uyulmaması durumunda Madduwattaş ve ailesinin tanrılar tarafından cezalandırılması anlatılır⁷. Madduwattaş'ın her şeyini kaybetmesi *ne-ku-ma-an-za* ifadesiyle aktarılır. Günümüzde de kullanılan, yoksullaşmak, her şeyini yitirmek anlamında kullanılan ‘açıkta kalmak’ deyiminin benzeri olduğunu söyleyebiliriz. Yoksul/aciz/düşkün/muhtaç anlamında benzer bir örneği, Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen Pimpira isimli bir şahsın nasihatnamesinde görmekteyiz CTH 24 (KBo III 23 i 3 vdd.). Metnin çevirisi şöyledir:

Onların (bakımsızların) eline ekmek ver, hastalara bak, onlara ekmek ve su ver; sıcağın bunalırlarsa onları serine al, soğuk onları rahatsız ederse sığağa al, ayrıca kralın hizmetkarları soğuktan ölmesinler,

³ *nekumant*- kavramına dair de Martino'nun pasajları derlediği bir tablosu bulunmaktadır. Tablo için bkz. Tablo 1. (de Martino, 1985: 262)

⁴ Pelerin giydirilmemiş bir at için de kullanılmaktadır (de Martino, 1985: 253).

⁵ Çıplak olma kavramı Hitit dilinde aynı zamanda yoksun/yoksul, aciz, rezil, düşkün, acınacak durumda, maskara gibi farklı anlamlarda da kullanılabilmektedir (Ünal, 2016: 371).

⁶ 51. 𐎶𐎵[-u-ma-an-te-eš?] A-NA NI-ŠI DINGIR[^{LIM} wa-aš-ta-an]-ni-iš-[ki]-ir nu[-uš DINGIR.MEŠ e-p-pir] [na]-aš-ta ^mMa-ad-du-wa-at-ta-aš-pát ne-ku-ma-an-za [iš-pár-za-aš-ta] (Ottén, 1969: 19; de

Martino, 1985: 254; Puhvel, 2007: 84; Beckman vd., 2011: 78, 79).

⁷ Harriyati (Karya) ve Zippaşa Ülkesi kralı olan Madduwattaş, Ahhiyawa kralı tarafından ülkesinden sürülmüş, iltica ettiği Hattušaş'ta iyi karşılanarak kendisine ordu ve malzeme verilerek ülke topraklarını tekrar ele geçirmesine olanak sağlanmıştı. Ahhiyawa kralı ikinci kez Zippaşa ve Harriyati Ülkesini ele geçirdi. Bu gelişme üzerine II. Tuthaliya müdahale ederek Şeha Nehri Ülkesi'nde meydana gelen savaşta Ahhiyawa kralı Attarişşiyaş'ı büyük bir yenilgiye uğrattı. Madduwattaş bu savaşta düşmanla iş birliği yapar, Hitit kralı kendisini affeder ve bahsi geçen anlaşmayı yapar (Ay, 2010: 3).

kadın kölelere ve erkek kölelere yapılan cinayetleri cezasız bırakma, açlara ekmek ver, bakımsızlara takdis yağı ver, çıplakları giydir. Ben Pimpira, kralı korudum. Siz de kralın sözlerine kulak verin. Sakın riyakâr olmayın!⁸ (Doğan, 2007: 15; Masalcı Şahin, 2021: 25).

KBo XXXII 15 II 11-12⁹ “Fırtına tanrısı çıplaksa her birimiz ona elbise giydireceğiz.”

Hititler tanrılarının insanlarla aynı ihtiyaçlara sahip olduklarını, kendileri gibi yiye içtikleri, giyindikleri, evlendikleri, sevdikleri ve üzüldüklerine inanmaktadırlar (Bryce, 2002: 154). Tanrılarının çıplak olması karşısında giysi temin edilmesi bir ihtiyaç veya bir görev gibi addedilmiştir. Hitit halkının tanrılarına ne şekilde tapındıklarına dair elimizde yeterli veri bulunmamaktadır (Arıkan, 2012: 272). Fakat kral, Fırtına tanrısının yeryüzündeki elçisi olarak bütün tanrılara hizmet etmekle yükümlüdür. Tanrıya karşı yapılan görevlerden biri bile aksatılsa tanrılar öfkelenir ve cezalandırabilir (Arıkan, 2012: 281). Fırtına tanrısının çıplaksa elbise giydireceğiz söylemi anlaşılan o ki bu görevlerden biridir. Tanrının çıplak oluşu bir ihtiyaç olarak

belirtilir ve giderilmesi gereken bir yoksunluk olarak (*ne-ku-ma-an-za*) anlatılır.

3.2 Yasalar ve Cezalar

Çıplaklık yazılı kaynaklarda anlam bakımından ceza olduğu kesin olarak görülen durumlarda da karşımıza çıkmaktadır. Tanrı ve krallara hizmette kusur, hırsızlık, kundaklama, ensest ilişki, zina, hayvanlara karşı işlenen cinsel suçları işleyen kişilere çırılçıplak su taşıma veya gösteri yaptırma gibi cezaların yanında dışkı yeme, idrar içme gibi suçlu bireyi toplum önünde küçük düşürücü ve aşağılayıcı cezaların verildiği bilinmektedir (Doğan, 2007: 16, 17). Eski Mezopotamya ve Mısır toplumlarının çıplaklık algısı da benzerdir. Savaş ve zafer sahneleri çıplaklık ve cinsellikten uzaktır. Çıplaklık köleliğin, esaretin, yenilginin ve güç kaybının sembolü olarak kullanılmaktadır (Goelet, 1993: 20; Green, 2018: 190). Antik Yunan ve Roma’da her ayın ilk günü kurulan köle satış pazarlarında (MÖ. 500-150) köleler çıplak olarak bir kürsüye çıkarılır ve satılırdı (Bozkurt, 2018: 90). Daha sonraki tarihlere geldiğimizde Hint kast sisteminde de *parya* olarak anılan hatta kast sistemine bile dahil edilmeyen köle bir

⁸ Benzer bir ifade Antik Mısır’da ölen kişilerin henüz hayattayken yaptığı iyiliklerin anlatıldığı otobiyografilerinde “*Açlara ekmek, susuzlara bira ve çıplaklara giysi verdim.*” bilgileri yer alır. Eski Krallık dönemi yazıtlarında pek çok ileri gelen tarafından “*açları doyurdum, çıplakları giydirdim*” sözleri kaydedilmiştir. Yeni Krallık döneminde de devlet memurlarına ait mezarlarda da benzer ifadeler

tekrarlanır (Masalcı-Şahin, 2021: 25). Benzer bir örnekleme İncil’de de görmekteyiz. İncilde çıplaklık korkunç bir yoksulluk ve aşırı yoksunluk belirtisi olarak görülür (Goelet, 1993: 20).

⁹ *ma-a-an* ^D[IM-]aş-ma ne-ku-ma-an-za na-an ku-iş-ša ^{TUG}ku-ši- ši-ia-az uā aš-ša-u-e-ni, (Neu, 1996: 291, 312; Puhvel, 2007: 83).

grup vardır (Bozkurt, 2018: 68). Ayırt edilebilmeleri için üst gövdelerinin elbisesiz dolaşmaları gerekmektedir. Küçük düşürücü, aşağılayıcı olmanın ötesinde çıplaklığın her çağda bazı toplumlarda sınıfsal olarak da niteleyici olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında tapınak görevlilerini kapsayan bir direktif metninde aşağıdaki şu pasaj (KUB XIII 4 III 32-34) dikkat çekmektedir:

30 O tanrısının yanında, yukarıda bulunmayı ihmal etmesin. **31** Eğer ihmal ederse, (o zaman) eğer onu öldürmezlerse **32** Ona hakaret etsinler, Çıplak olarak -vücudunda elbise **33** olmasın – Labarna kuyusundan 3 kez **34** tapınağa su götürsün. Bu ona hakaret olsun¹⁰.

Bu pasajdan anlamaktayız ki, Hititler için çıplak olarak toplumun önünde bırakılmak, ölüme alternatif olarak düşünülmüş; belki de ölüme eş değer veya ölüm cezasından sonra verilebilen en ağır ceza olarak görülmektedir. Hititlerin hukuk anlayışı insan haklarına saygılı ve çağdaşı toplumlara bakıldığında daha merhamet temelli olarak yorumlanır (Brandau, 2015: 143; Duymuş Florioti Demirci, 2013: 34). Bedene kalıcı/geçici zarar veren, uzuv kesme, göz çıkarma, dil koparma gibi bedenin

bütünlüğüne zarar verici cezalar uygulanmamaktaydı. Ölüm cezası da büyük ölçüde kaldırılmıştı¹¹. Hitit toplumunda işlenen suça karşılık ölüm ve alternatifi çıplak dolaştırılmak çok seçenekli bir infaz yöntemi veya ceza uygulamada esneklik olarak da yorumlanmalıdır. Tapınak görevlilerini kapsayan görevi ihmal suçunun karşılığı olan bu cezanın oldukça ikna edici ve hataya yer bırakmayan bir etkide olduğu açıktır. Toplumsal veya idari düzeni bozan hatalar veya suçlardan kaçınılması için çıplak bırakılmanın önemli bir etkisi olduğu söylenebilir. Emirlerle uymayan görevlinin çıplak bir şekilde şehrin bir ucundan diğerine üç kez su taşımasının küçük düşürücü etkide olduğu anlaşılmaktadır (de Martino, 1985: 256; Mouton, 2011: 20).

Ayrıca MEŞEDİ'lere ait direktiflerde nöbet tutan MEŞEDİ'nin kapıdan çıkıp giderse silahını kapıcıya bırakmak zorunda olduğu, eğer bırakmazsa ve yanında götürmeye kalkışrsa, kapıcının bunu görmesi halinde onu ayakkabılarını çıkararak cezalandıracağı belirtilir (IBoT I 36 50-54). Ayakkabı tıpkı kıyafet gibi sosyal mevkii'nin bir simgesi olup, elbisenin çıkarılarak kişinin çıplak bırakılması ve teşhir

¹⁰ **30** a-pa-a-aš-ma A-NA DINGIRLIM -ŠU ša-ra-a še-e-šu-u-an-zi li-e kar-aš-ta-ri **31** ták-ku-ua-aš kar-aš-ta-ri-ma na-an-kán ma-a-an UL ku-na-an-zi **32** lu-ri-ia-aḫ-ḫa-[a]n-du-ma-an nu ne-ku-ma-an-za TUG-aš-ši-kan- N.I.TE-ši **33** an-[d]a li-e-pát e-eš-zi nu ua-a-tar 3-ŠU la-ba-ar-na-aš lu-li-ia-za **34** I-NA É.DINGIRLIM-ŠU pi-e-da-a-u nu-uš-ši a-pa-a-aš

lu-u-ri-eš e-eš-du. (Pritchard, 1969: 209; Sturtevant, 1934: 382, 383; Kammenhuber, 1964-1965: 186; Süel, 1985: 60, 61; Puhvel, 2007: 83, 84).

¹¹ Ölüm cezası sadece şu suçlar karşısında görülmektedir: Büyüculük (köleler), saray kapısından mızrak çalmak, sapık ilişkiler (Karağuz, 2018: 24).

edilmesi gibi bir etkide olmasa da rencide edici bir etki yaratmış olmalıdır. Çünkü yalnızca bırakma bir ceza sayılmaktadır (Ardzinba, 2010: 183). Bireyin mevkiiini belirten bir kıyafetin veya aksesuarın o kişiden alınması, bedeni tamamıyla çıplak bırakmak kadar etkili bir yöntem olarak görülmüş olmalıdır.

3.3 Din ve Ritüel

Hititler için çıplaklık kavramının toplum içerisinde din ve yasalar açısından tam olarak ne ifade ettiğine değinilmesi gerekir. *Haššumaš* Bayramı'nın anlatıldığı CTH 633 (IBoT 1.29, 37'-40') pasajlarında gerçekleştirilen ritüeller arasında kör bir adamın soyulması ve daha sonrasında dövülmesi ve *hešta*¹² evine götürülmesi ile ilgili bilgiler mevcuttur¹³.

37' ... Tekeyi dışarı götürürler, 38' Tekeyi keserler ve onu tamamen yerler, 39' Keçinin derisini alırlar, kör bir adam soyulur, 40' ve onu döverler (deri ile kamçıladılar) onu Hesta evine götürürler (Haas-Wafler, 1977: 101).

Dövülen kişinin engelli bir birey olmasının yanında çıplak bırakılarak dövülmesi, ayinde uyulması gereken bir prosedür mü

yoksa ayinde yer verilen bir cezalandırma yöntemi mi olduğu bilinmemektedir. Fatma Sevinç Erbaşı (2010: 693), *Haššumaš* bayramının açık bir şekilde prensin erginleşmesine¹⁴ dair bir etkinlik olduğunu belirtir. Diğer bayramların aksine bu törende etkinliğin akışımı prens yönetmektedir (Mouton 2011: 2; Sir Gavaz, 2016: 844; Sevinç Erbaşı, 2010: 695). Ayrıca Sevinç Erbaşı (2010: 695), Bayramın dördüncü gününe denk gelen kör adamın dövülmesi gibi sembolik bir davranışın, prensin ritüel öncesindeki ergin olmayan çocuk haliyle ilişkili olduğunu ileri sürmüştür¹⁵. Yani kör adam bu ritüelde mecazen, prensin çocukluk dönemindeki gözleri açılmamış halini temsil etmektedir. Kör adamın dövülmesi ve acı çekmesi ölümü, *hešta* evinde bırakılması ve prensin oradan ayrılması ise yeniden dirilişi simgeler (Ardzinba, 2010: 163; Sevinç Erbaşı, 2010: 698). Mouton, kör adamın kıyafetlerinin çıkarılıp dövülmesini ritüelin önceki aşamalarının da değerlendirilmesi ile bir inisiyasyon olabileceği ve prensin gelecekteki hayatı boyunca herhangi bir aşağılamaya ve küçük düşürücü bir durumda

¹² *Ēhešta-/hišta-/hešti-/DHešta- anıt mezar, mozale.* (Kammenhuber, 1972: 296, 300, 301; Sir Gavaz, 2016: 838; Ünal, 2016: 185).

¹³ 37' ... *MÁŠ.GAL -ma-rq-aḫ-za pé-e-hu-da-an-zi* 38' *nu-kán MÁŠ.GAL -an ar-kán-zi na-an ar-ha a-da-an-zi* 39' *KUŠ MÁŠ.GAL -ma da-an-zi* 1 *LÚ IGI.NU.GÁL-ma ni-ku-ma-an-da-ri-an-zi* 40' *na-an wa-al-ha-an-ni-an-zi na-an éḫe-eš-ta-a pé-e-hu-da-*

an-zi. (de Martino, 1985: 258; Ardzinba, 2010: 57; Arıkan-Soysal, 2000: 217).

¹⁴ Erginleme: Bir kişiyi dernek, topluluk veya benzerine özel bir törenle almak. <https://sozluk.gov.tr>

¹⁵ Sevinç Erbaşı, erginleme ritüelindeki aşamaları şu şekilde sıralar; adayın kendini ispatlaması, sembolik ölüm, diriliş, acı veya zevk/mutluluk, birden çok yol gösteren rehberin varlığı (Sevinç Erbaşı 2010: 695).

kalmaktan koruyacağı yorumunu yapar (Mouton, 2011: 20, 23; de Martino, 2018: 327).

Kör adamın dövülmesi günümüzde olduğu gibi her çağda ve toplumda acımasızca gelebilecek türden bir eylem gibi görünmektedir. Peki kör kişi neden çıplaktır ve ritüelde çıplak olması neyi simgelemektedir? Ritüelin dördüncü gününde önemli bir bölümü temsil eden kör adamın çıplaklığı, prensin doğduğu günkü çıplaklığını temsil ediyor olabilir. Doğum da ölüm de acı ile gerçekleşen birer süreçtir ve vücuda inen her bir darbenin doğum ve ölüm acısını temsil ettiği düşünülebilir. Aslında darbeler de simgesel bir biçimde yani aslında acı verici birer darbe olmayıp; tiyatral bir eyleme dönüşmüş olabilir.

KILLAM bayramı (CTH 627) ^É*hilammar*, ‘kapı, pazar yeri’ anlamındadır. Bayram üç gün sürmektedir (Sir Gavaz 2012: 84). Oldukça detaylı olarak aktarılan bayramda konumuzla ilgili olarak köpek adamlar dikkat çekicidir. Bayram sırasında tanrı hayvanları’nın geçit töreni izlenir. Geçit sırasında hokkabazlar dans eder (KBo X.23¹⁶) (Sir Gavaz 2012: 85). Bayram

¹⁶ 7 *na-na-an-kal-ta-aš-ša* ^{GIS}MAR.GÍD.DA 8 LÚ^{MES} HUB.BÍ *ma-a-an-10* LÚ^{MES} 9 *ma-a-na-at me-iq-qa-e-eš* 10 EGIR-an *a-ra-an-ta* 11 *nu-uš-ma-aš-kán* 1-*aš-iš-tar-na* 12 *ne-kum-ma-an-za* 13 *nu-kán* LÚ HUB.BÍ 1-ŠU 14 *ne-ya*, (Singer, 1984: 13; Ardzinba 2010: 226).

¹⁷ Viskiye benzeyen bir içki. Likör, bira çeşidi. Ünal 2016: 341, 863; Şenliklerde içilen bir tür bira. Daddi 1990: 50; Martino bu içeceğin su yerine tercih

kutlamalarının bir parçası olarak ^{LU}UR.GI₇ “köpek adam” törenin anlatıldığı metinlerde ‘tanrının hayvanları’ olarak geçen bir dizi hayvanın isminden biridir (Sir Gavaz, 2012: 89; Haas, 1994: 761, 762). Bayramda sunağa ekmek bırakılarak yağmur yağdırma töreni (KUB 2.3 II 11vdd.) gerçekleştirilir (Singer, 1984: 64). Bu törende iki çıplak hokkabaz *marnuwan-* birasının¹⁷ (Ünal, 2016: 341, 863) olduğu fiçinin içine çıplak bir şekilde çömelir (Singer, 1984: 64). Rahip veya rahibe teknenin etrafında üç kez dönerek çıplak insanların omuzlarından bira ve çeşitli içecekler döker, boy-nuz üfleyerek gök gürültüsü sesi taklit edilir (Singer, 1983: 78; Haas, 1994: 765; Ökse, 2011: 220; Sir Gavaz, 2012: 90).

Kral çadırdan çıkınca ocağın yanında duran *marnuwan-* bira havuzunun yanına geçer. İki çıplak hokkabaz havuzun içinde çömelmiş (vaziyettedirler). Tanrı Titiutti-‘nin rahibeleri ve fahişelerin başı *marnuwan-* havuzuna doğru üç defa koşarlar, Fahişelerin başı tahta bir hançer tutar. Titiutti- rahibinin önünde koşar (vaziyettedir). Rahibin elinde ise bir asa vardır. ... Onlar, havuzdaki hokkabazların sırtına üç defa bira dökerler, sonra hokkabazlar havuzdan ayağa kalkarlar ve üç defa boru öttürürler ve giderler (Reyhan 2016: 109; Ünal, 2016: 219, 220; Bozgun-Yalçın 2021: 8).¹⁸

edilmesinin kötülükleri uzaklaştırma özelliği ile ilgili olduğunu belirtir (de Martino 1985: 259).

¹⁸ 13. GUNNI-aš *kat-ta-an mar-nu-wa-an-da-aš* 14. *lu-ú-li-ia* II LÚ.MEŠ ALAN.ZU 15. *ne-ku-ma-an-te-eš-lu-ú-li-kan* 16. *an-da pár-aš-na-a-an-te-eš* 17. MUNUS AMA.DINGIR^{LIM} ^DTi-ti-ú-ut-ki 18. UGULA MUNUS ^{MES}KAR.KID *mar-nu-wa-an-da-as* 19. *lu-ú-li-ia* III-ŠU *hu-ya-an-zi* 20. UGULA MUNUS^(MES)KAR.KID ^{GIS}GÍR *har-zi* 21. *pi-ra[an-*

Volkert Haas (1994: 765), bu ritüelin üç motifinden bahseder. Çıplak bedenleriyle tekne de oturan hokkabazların üzerine dökülen sıvı, yağmuru; hokkabazların üfle-diği boru, gök gürültüsünü; teknenin etrafında koşan kült görevlileri ritüelin başarısına direnen şeytani güçlerin kovulmasını teatral biçimde simgeler. De Martino (1985: 259), *marnuwan* içkisinin kötülere defetmek için özellikle kullanılmış olabileceğini belirtir. Bedenin bu ritüeldeki çıplaklığı toprağın çıplaklığını simgelediği tahmin edilmektedir. İdam cezasına alternatif olarak verilen teşhir amaçlı çıplak bırakma ile aynı seviyede bir amacın güdülmediği tahmin edilmektedir. Ayrıca çıplak olmak yine de rencide edici veya utanç duyulacak bir durum olabileceğinden gülünç bir tablo içinde olmaktan rahatsızlık duy-mayacak görevlilerin ALAN.ZU¹⁹ bu görev için seçilmiş olması akla yatkındır.

Peki, görevlerinden biri bu olan ALAN.ZU'ların toplum içerisinde çıplak bir bedenle ritüelde bulunması ve izleyicilerin bu sahneyi izlemesi ne anlama gelmektedir? Elbette tahminden öteye gidemeyecek yorumlarımızda ilk akla gelen izleyicilerin ritüeli izlerken tabu olan çıplaklığı değil, bedenini simgelediği 'şeyi' gördükleri düşünülmektedir. Kimi zaman

rencide edici bir ceza olarak görevlerini ihmal eden, cezalandırılması gereken görevlilere ceza olarak kabul edilirken diğer yandan ritüellerin bir parçası olarak karşımıza çıkmaktadır (de Martino: 1985: 261). Tabu olarak görülen çıplaklık, ritüel esnasında kolayca normalleştirilebiliyor muydu bilinmez, bu durumun ritüeli izlemek üzere katılım gösteren kitlenin değerlerine bağlı olduğu kuşkusuzdur. Halk ritüellere katılım göstermezdi. Seçkin bir grubun tanık olduğu sahneler, toplum değer ve yargılarından bağımsız olarak başlıyor ve bitiyor olmalıydı.

4. HİTİT TASVİRLERİNDE ÇIPLAKLIK KAVRAMININ İNCELENMESİ

Çalışma kapsamında; Alaca Höyük duvar kabartmalarından iki erkek figür ve bir kemik heykelcik, Eskiypar'dan pişmiş toprak kap, İnandık'tan pişmiş toprak figürin, Walters Sanat Galerisi'nden dağ kristali figürin ve altın amulet ele alınmıştır.

4.1 Alaca Höyük Duvar Kabartmalarında Görülen İki Çıplak Figür

Kabartmalı orthostatlar arasında çıplak figür iki adet olup, ikisi de Alaca

n]a-aš-ši ^{LÚ}SANGA ^DTiti-ú-ut-t[i] 22. *hu-u-ya-a [(n)]-za* ^{LÚ}SANGA ^{GIS}PA *har-zi* 23. *pi-ra-an-ši-kan ši-pár-ti-iš* 24. *ha-mi-in-ká-[(n-t)]e-e [(š)]* 25. *nu-kán A-NA* ^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU 26. *iš-ki-ši-iš-ši [ ] marnu-an* 27. ^{III-ŠU} *la-a-hu-u- [wa]-a-i* 28.

^{LÚ.MEŠ}ALAN.ZU *lu-ú-li-ya-az* 29. *a-ri-ya-an-zi ša-wa-tar-ra* 30. ^{III-ŠU} *pa-ri-ta-an-zi* 31. *ta-aš-ta-pa-a-an-zi*.

¹⁹ ALAN.ZU Cambaz, akrobat, soytarı, hokkabaz (Ünal 2016: 57).

Höyük'teki²⁰ duvar kabartmalarında görülmektedir (Baltacıoğlu, 2006: 27; Çınaroğlu ve Çelik: 2013: 198). Alaca Höyük'te Sfenksli Kapı batı kulelerinin şehir dışına bakan tarafında yer alan ve taşıyıcı işlevi bulunan bloklara işlenmiş Orta Hitit Çağı'na ait (Schachner, 2012: 139) duvar kabartmalarından iki blok konumuz itibarıyla dikkat çekmektedir. Çıplak birer figür barındıran iki kabartma karşılıklı olarak yer almaktadır. Bunlardan ilkinde (Resim 1) figür sağa doğru yürür pozisyonda kolları dirsekten hafif bükük, sağ eli vücuda birleşik ve yumruk şeklinde, sol eli yumruk şeklinde ve çene hizasında, olasılıkla dua ederken betimlenmiştir. Bu sahnedeki figürler yan yana yer alan iki farklı sahne içerisinde betimlenmektedir. İki figürün de duruşu ve buldukları sahne içerisinde betimlenme özellikleri birbirinden farklıdır. İlk figür, sap delikli balta taşıyan figür ile karşılıklı durmakta ve sol eliyle cinsel organını örtmektedir.

Resim 1: Çıplak Erkek Figürü-I. Alaca Höyük. Sfenksli Kapı batı kulesinin birinci sırası (Darga, 1992:137).

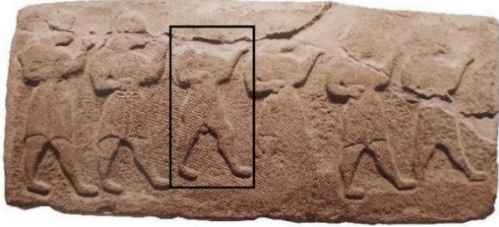
Figür boyut olarak diğer figürlere göre daha küçük işlenmiştir. Basmakta olduğu zeminin daha yukarda işlenmiş olması perspektif amacı taşıyabileceği gibi, karşısında duran figürün bastığı zeminin de hafif yukarda işlenmiş olması 'tören esnasında ikinci bir iç tören veya tören anında eş zamanlı yapılan yan tören olabileceğini düşündürür. Ünal (2003: 111), küçük işlenen bu figürün soyunma ayini esnasında betimlenen bir kral olduğunu ileri sürmüştür. Sedat Alp (1999: 54), bu sahneyi çıplak yapılan bir dans sahnesi veya gösteri olarak yorumlamıştır. Ayrıca figürün cinsel organını örtmekteyken bir utanç duygusu sergilediği hissedilmektedir.

Ek olarak belirtilen beden dili ve tasvir özelliklerinin diğer kabartmada yer alan çıplak erkek betiminden (Resim 2) farklı

²⁰ *Alaca Höyük:* Ankara'nın yaklaşık 150 km. kuzeydoğusunda, Boğazköy'ün 25 km kuzeydoğusunda, Çorum il merkezinin 50 km. güneybatısında Alaca ilçesi yakınlarında bulunan Alaca Höyük, 350 m çapında ve 16 m yükseklikte bir tepe üzerinde kuruludur. Dört arkeolojik tabaka, 13 mimari seviyeden meydana gelmiştir. II. kültür katı Assur Ticaret

Kolonileri çağından Hitit İmparatorluk Çağı'nın sonuna kadar olan süreyi kapsar. Arkeolojik tabakalar aşağıdan yukarıya Kalkolitik, Eski Tunç, Hitit ve Frig Çağları olarak sıralanmıştır (Akok, 1979: 107; Özgüç, 2002: 468; Baltacıoğlu, 2006: 24; Çınaroğlu ve Çelik, 2013: 198).

olması ilerleyen bir sahnenin aktarımı veya devam eden bir sürecin tasviri olduğunu düşündürür.

Resim 2: Çıplak Erkek Figürü-II – Alaca Höyük.
Sfenksli Kapı batı kulesinin birinci sırası
(Yiğit vd., 2016: 91).

Figürün çocuk olma ihtimali üzerine ileri sürülen düşüncelerin vücudun proporsiyonu bakımından incelendiğinde mantıklı bir zemini vardır. Vücudun tasvir edilirken dolgun, yuvarlak bir popo hattı ve hafif yuvarlaksı göbeğiyle çocuksu bir beden resmedilmeye çalışıldığı düşünülebilir. Perspektif sebebiyle küçük tasvir edildiği görüşü, yetişkin olan biri olduğu ihtimalini ortaya çıkarsa da vücut hatlarındaki farklılık ve ek olarak herhangi bir bel oyuntusunun olmaması çocuk olduğu fikrini güçlendirir. Çocuk olma ihtimalinin anatomik özellikler göz önüne alındığında Anadolu’da daha erken tarihlerde benzer özellikler sergileyen figürlerin varlığı örnek gösterilebilir.

Bir diğer çıplak figür ise duruş özellikleri diğer figüre nazaran protokole daha uygun, tipik Hitit duruşu sergilemektedir (Resim 2). Jeanny Vorsy Canby (1989: 118), bu figürü kral çocuk/kralın oğlu, kral çocukları

arasındaki meşru veliahdın belirtilmesi ile ilgili bir sahne olarak da yorumlamıştır. Kübra Ensart (2017: 6), bir kralın taç giyme töreninde tasvir edilirken çıplak bir çocuk olarak betimlenmesinin ‘acizliği simgelediği’ görüşünden yola çıkarak kral-sal bir tasvir olduğu fikrini desteklemez. Figürü çocuk olarak yorumlayan bir diğer kişi olan Hatçe Baltacıoğlu (1995: 5); figürün küçük boyutlu işlenmiş olmasından ve vücudundaki belirli anatomik özelliklerden yola çıkarak bu sonuca varmaktadır. Belindeki kalınlık ve kalça bölgesindeki dolgunluk çocuk olabileceği çıkarımının yapılmasına sebep olmaktadır. Aynı zamanda figürün kimi temsil etmiş olabileceği ile ilgili belirtilen diğer görüşler, bir görevli olabileceği, suçlulardan biri olup ceza olarak soyulup teşhir edilerek cezalandırılıyor olabileceği ve kültürel bir sahnenin içerisinde yer alan herhangi bir kişi olabileceğidir (Güterbock ve Van den Hout, 1991: 23, 25, 54; Baltacıoğlu, 1995: 7). Belirtilen bu görüşlere rağmen tasvir edilen tüm çıplak figürleri yazılı kaynaklar ışığında bağdaştırmak oldukça karmaşık olmaktadır. Hitit toplumu açısından ilginç ve üzerinde düşünülmesi gereken bir konu olduğu açıktır.

4.2 Çıplak Figürlerin Yer Aldığı Diğer Buluntular

İnandık Höyüğü'nün²¹ güneyindeki açmada yer alan bir yapının avlusundan gün yüzüne çıkarılan pişmiş toprak erkek heykelciği konumuz itibariyle önemlidir. Üç cephesi, zemin ve tavanı kapalı olan bir mekân içerisinde, kısa, arkalıksız bir kaide üzerinde oturur pozisyonda tasvir edilmiştir (Resim 3)²². Kollar orantısız, sol kol omuzdan kırık, sağ kol dirsekten bükük ve öne doğru uzanmaktadır. Yüz hatları belirgin, ifadesizdir. Göz ve kulaklar iri işlenmiştir (Kulaçoğlu, 1992: 199). Figürün, cinsel organı belirgin işlenmiştir. Figürün tahta oturan bir tanrı olduğu ve tapınağa sunulan bir adak heykelciği olduğu belirtilmiştir (Özgüç, 1988: 41; Bilgi, 2012: 392).

Resim 3: Erkek Heykelciği, Pişmiş Toprak (Bilgi, 2012: 393)

²¹ *İnandıktepe*, Ankara-Çankırı yolunun 109. km'sinde İnandık köyü ile yan yana Tüney Köyü'nün 2 km kuzeyinde, Çankırı'nın 22 km güneyindedir (Özgüç, 1988: 21).

²² *Niş içinde oturan tanrı*, İnandık Höyük, Eski Hitit Dönemi, MÖ 17.-16. yy, Pişmiş Toprak, Yük. 16,3 cm, Gen. 17,3 cm. (Kulaçoğlu, 1992: 199).

²³ *Eskiyapar Höyük*, Sungurlu-Alaca yolu üzerinde Alaca-Hüseyinabad Ovasında, Alaca'nın 5 km

Çıplak olarak tasvir edilmiş bir başka figür, Eskiyapar'dan,²³ içinde kutsal bir alanın betimlendiği tek kulplu pişmiş toprak kapıdır. (Resim 4) Kap, kült eşyalarının minyatürleriyle donatılmıştır. İç kenarına sırtını dayayarak oturan tanrıçanın başı kabın ağız kenarını aşmaktadır. Başında geniş kurs biçimli başlık yer alır. İki eliyle göğüslerini tutmaktadır. Bunun dışında figürde elbise benzeri bir unsurun herhangi bir detayı yoktur.²⁴ Her iki figürün de yaklaşık aynı zaman dilimlerinde benzer stilde yapılmış oldukları gözlemlenmektedir. Kutsallıkla ilişkilendirebileceğimiz bir ortamda tasvir edilmeleri diğer ortak özellikleridir.

Resim 4: Göğüslerini Tutan Tanrıça, Pişmiş Toprak (Bilgi, 2012: 392).

batisında, kara yolunun güneyindedir. Çevresinde yer alan üç önemli merkeze hâkim bir geçiş noktasındadır. Boğazköy'e 20,7 km, Alaca Höyük'e 10,5 km, Ortaköy'e 42 km uzaklıktadır (Sipahi, 2012: 1).

²⁴ *Göğsünü tutan kadın figürü*, Eskiyapar, Eski Hitit Dönemi, MÖ 17.-16.yy, Yük. 8,4/7 cm, Ağız çapı:12,6 cm.

Eskiyapar örneğinde yer alan figürün kadın olması diğer figürlerden farklı olarak önemli bir farklılıktır. Tasvirlerin çoğunu erkek, çok azını ise kadın figürlerin oluşturduğu tespit edilmiştir. Kadın figürlerin ise çoğunlukla tanrıça olması dikkat çekmektedir (Darga, 2011: 186). Ayrıca kutsal olmakla ve kutsal olanla ilişkilidir (Darga, 2011: 186). Tasvirlerin yanında yazılı kaynaklarda da bu durum aynıdır (Darga, 2011: 186). Ek olarak Hitit toplumunda halkın içindeki sıradan bir kadının toplum içindeki yerini, bedenine bakış açısını ve toplumun kadın bedenine bakış açısını anlamak için herhangi bir yazılı belge veya herhangi bir kaya anıtından bilgi edinememekteyiz. Kaya anıtları, kabartmalar, çanak çömlek tasvirleri üzerinde tanrısal veya soylu kadın figürleri görmekteyiz (Darga, 2011: 186).

Kucağında küçük boyutlarda ikinci bir figür taşıyan tanrıça tasviri diğerlerinden farklıdır (Resim 5). Küçük tasvir edilmiş figürün bir çocuk olabileceği düşünülmüştür (Vorys Canby, 1986: 57). Oscar White Muscarella (1974: 7), cinsiyetini belirsiz olarak ifade ederken, cinsel organının olduğu yerdeki üçgen detayın bir kız çocuğu olduğu görüşü ise Ensert tarafından ifade edilmiştir (Ensert, 2017: 1). Bir kral veya tanrı ikonografisine sahip olmayan çıplak figürün başında saç yoktur, iki eli göğüs hizasında birleşmiş ve dua eder gibi bir pozisyonda durmaktadır. Bu duruş Canby

tarafından yetişkin jesti olarak yorumlanmıştır (Vorys Canby, 1986: 57). Hatta duruş özelliklerini ele alarak yaklaşık bir yaşında olabileceği belirtmiştir (Vorys Canby, 1986: 56). Muscarella (1974: 7), çocuğun kız olması durumunda Mezalla, erkek olması durumunda ise Hava Tanrısı olabileceğini belirtir. Darga (1992: 102), yetişkin kadının anne, kucağındaki figürün oğul olduğunu ileri sürmüştür. Ensert ise Arinna'nın Güneş Tanrıçası ve torunu Zintuhi olduğu yönünde görüş bildirmiştir (Ensert, 2017: 7).

Resim 5: Çocukla Oturan Tanrıça (Bilgi, 2012: 423).

Bir kadın figürün kucağında oturan küçük boyutlarda ikinci bir figür teması Hitit tasvir sanatında ender görülür. Tahtta oturan tanrıçanın tek başlılığına daha sık tanık olmaktadır. Bu buluntuda görülen kadın-çocuk arasındaki sıra dışı bağın

benzer bir örneği de Brooklyn Müzesi'nde yer alan Mısır VI. Hanedanı'na tarihli bir buluntu grubunda görülmektedir (Resim 6). Bu örnekte altı yaş civarında²⁵ betimlenen II. Pepi, üzerine kraliyete özgü bir elbise (regalia) giymektedir. Hitit örneğinde herhangi bir fiziksel temas olmamasına rağmen Mısır örneğinde kadın figür çocuğu sırt ve bacak noktasında sadece eliyle desteklemektedir. Mısır tarihinde tahta geçiş gibi olağan bir anı yansıtan bu sahne Pepi'nin kral oluşunu yansıtır (Vorys Canby, 1986: 58).

Resim 6: Kraliçe Anknes ve II. Pepi. MÖ 2200²⁶

Çıplak tasvir edilen figürlerin tanımlanmasında bir rol oynayabilecek bir diğer örnek 1935'te Tarsus'ta yapılan kazılardan ele geçen ve Walters Sanat Galerisi'nde bulunan dağ kristalinden yapılmış erkek figürüdür (Resim 7). Figür, erkek bebek olarak tanımlanmıştır. 7 cm boyutunda, neredeyse boyunsuz, iri bir başa sahiptir. Canby'e göre çıplak ve küçük boyutlu işlenen bu figür önemli bir kişiliği temsil etmektedir ve yetişkinlere özgü duruş bu figürde bulunmamaktadır (Vorys Canby, 1986: 55; 1989: 128).

Resim 7: Çocuk Figürünü, Dağ kristali²⁷

²⁵ Canby, yaş tayini için 'büyüme tablosu' örneğini kullanmaktadır. Bu tabloda Yenidoğan, 2 yaş, 6 yaş ve 12 yaş gibi büyüme periyotları bulunmaktadır (Canby 1986: 57; Res: III. 5-1).

²⁶ <https://www.brooklynmuseum.org/opencollection/objects/3446> (23.06.2023/20.30).

²⁷ <https://art.thewalters.org/detail/30289/figurine-of-a-child/> (11.06.2023 saat: 20.00).

Değerlendirme

Çıplaklık, herhangi bir giysinin vücutta bulunmaması veya soyunmuş olma halidir. Farklı kültürlerin çıplaklığa farklı tutumları olmuştur. Bu kişisel tercih ve kültürel bağlamla alakalı olabilmektedir. Bazı kültürlerde çıplaklık normal kabul edilir ve pek önemsenmezken bazı toplumlarda tabu kabul edilir ve belirli sosyal durumlarda kabul edilmeyebilir. Bu kavramı değerlendirirken günümüz değer yargılarından bağımsız ve objektif olmak zaman zaman aşılması güç bir engel olmaktadır. Yazılı kaynakların azlığı, üstü örtülü ve yoruma açık ifadeleri, tasvirlerin de benzer şekilde birçok anlama gelebilecek betimlenme şekilleri Hitit insanı için bu kavramın ne ifade ettiğini anlamamızı güçleştirmektedir. Buna ek olarak konu ile ilgili çalışmaların güncel ve yaygın olmayışının yanında yüzeysel olarak ele alması konuyu bütüncül olarak ele alınmasını güçleştirir. Anadolu'da bilinen ilk insan toplulukları gelişen kültürel yapılarıyla soyut olguları çeşitli materyallerle dışa vurarak bugün sanat diyebileceğimiz objeleri meydana getirmiştir. İnsan, farklı zamanlarda kendi bedenini yalın haliyle yani çıplak olarak betimlemiştir. Özellikle en yaygın olarak Neolitik Dönem'de Çatahöyük, Hacılar gibi yerleşimlerden elde edilen arkeolojik bulgular sayesinde bunu görmekteyiz. Neolitik Dönemde kadın figürlerin çıplak betimlenmesi daha yaygınken İlk Tunç Çağı itibariyle bunun yerine erkek bedeninin

daha sık çıplak betimlendiğini gözlemlemekteyiz. Kutsallıkla ilişkilendirilen figürlerin zamanla malzeme ve yapım teknikleri değişiklik gösterse de günümüz modern bakış açısıyla değerlendirildiğinde kutsallıkla ilişkilendirildiği düşüncesi yaygınlık kazanmıştır. Kadının bedenine yüce, ana, yaratıcı kimlikler atfedilmiştir. İlk Tunç Çağı heykelcik ve figürinlere baktığımızda Anadolu'nun birçok yerleşim yerinden çok sayıda çıplak erişkin kadın veya genç kız olarak tasvir edilmiş, çeşitli pozisyonlarda veya eylemler içerisinde yansıtılan figürlerle karşılaşmıştır. Hitit tasvir sanatı repertuarından kadın çıplaklığının büyük oranda çıkarıldığı görülmektedir. Tanrıça kavramı söz konusu olduğunda tasvirlerde genellikle tamamen çıplak bir biçimde tasvir edilir. Hititler de insanlığın ilk dönemlerinden beri tasvirlerde görülen çıplaklığı figürlerde kullanmış, inançlarına ve kültürel yapılarına göre tasvirlerinde konu etmiştir.

Çalışma kapsamında yazılı kaynaklara ek olarak tasvirli buluntular incelenmiş; kaya kabartmaları, seramik kaplar, bazı heykelcik, figürin ve amulet örneklerinde çıplak figürlere rastlanmıştır. Hitit ikonografisinde tanrıça figürleri dışında yer alan çıplak figürlerin tamamının erkek olduğu kolayca gözlemlenebilir. Çok nadir olarak bazı toplumlar kadın bedenini tabulaştırmadan var olabilmesine olanak sağlar. Hitit toplumunda da durum değişmez. Dini

merkezine alan ve tüm karşılaştığı tanrıları panteonuna katan bir toplum olan Hititler, erkek cinsiyetinin bedenini rahatça sergileyebilmesine ve dışavurumuna olanak sağlamıştır. Bunu tasvirli buluntulara bakarak söyleyebileceğimiz gibi, kanun ve cezalar gibi yukarıda bahsi geçen kişilerin çoğunlukla erkek bireyler olması ve ritüellerde de yine erkek bireyleri görmemiz bu düşüncüyü güçlendiren bir durumdur.

Çıplaklık vücut üzerinde kıyafetin olmayışının dışında, mal mülk yoksunluğu/eksikliği, aç açıkta kalmak ve sefilleşmek gibi mecazi anlamlara da sahiptir. CTH 147'de Madduwattaş'ın yemine karşı işlediği suç karşılık, anlaşmanın maddelerine uymaması durumunda Madduwattaş ve ailesinin tanrılar tarafından cezalandırılması anlatılır. Madduwattaş'ın her şeyini kaybetmesi *ne-ku-ma-an-za* ifadesiyle aktarılır. Bu anlamıyla mal eksikliğini ifade eden bir kavram olmaktadır. Kralların halkına duyduğu sorumluluğun anlatıldığı pasajlarda zor durumdaki insanları veya maddi tüm mal varlığını kaybetmiş birini belirtirken yine çıplak kelimesi kullanılmıştır. CTH 24'te Pimpira isimli şahsın nasihatnamesinde 'çıplakları giydir' ifadesi benzer biçimde mal eksikliği/yoksunluğu ve aciz, düşkün olma anlamındadır. KBo XXXII 15 II 11-12'de yer alan "Fırtına tanrısı çıplaksa her birimiz ona elbise giydireceğiz." ifadesi ile tanrılarını kendileri gibi gören Hitit insanı kendi ihtiyaçlarıyla benzer olarak

tanrılarının da bu ihtiyaçlara sahip olduğunu varsayar. Fırtına tanrısının ihtiyacı olarak giydirilmesi işaret edilir. Bu pasajda da çıplaklık bir mal eksikliği/yoksunluğunu ifade eder ve giderilmesinden bahsedilir.

Bunun dışında çıplaklık, soyunma sonucu çıplak kalma veya çıplak bırakılma gibi iradenin saf dışı kaldığı edilgen bir durum olabilmektedir. Ritüellerin bir bölümünde hokkabaz, kör adam, vekil gibi kişilerce temsil edilen çıplaklığın simgesel bir anlam taşıdığı düşünülmüş, ağırlıklı olarak hepsinde ortak olarak görülen durumun aşağılayıcı, küçük düşürücü, utanç verici durumlar olduğu yorumlanmıştır. Ceza olarak suçlu bulunan kişilere uygulanan çıplak bırakmanın edilgenliği çeşitli açılardan yorumlanmıştır. Bu durum direkt olarak küçük düşürme, aşağılama ve kişinin onurunu zedeleme amacıyla uygulanan bir yöntemdir. Çıplaklığın ceza olarak uygulanması; kişinin birey olarak bedeni üzerinde en temel hakkı olan mahremiyetinin elinden alınarak sergilenmesidir. Herhangi bir giysi türünden kişiyi mahrum etmek yine aynı amaca hizmet edeceği için çıplaklığın buradaki büyüklüğünden çok, ulaşılmak istenen hedef önemlidir. Örneğin nöbet tutan MEŞEDİ'lerle ilgili direktif metninde sadece ayakkabıların çıkarılması buna güzel bir örnektir. Ayakkabı-kıyafet gibi kişinin statüsünü belli eden bazı unsurlardan kişiyi toplum önünde mahrum

birakmak cezanın niyetiyle örtüşen bir eylemdir. Kişi statüsünden yoksun bırakılarak küçük düşürülmek istenmiştir. Dolayısıyla çıplaklık olarak algılanabilir.

Araç olarak bir çıplak kalma durumu (ritüel, eğlence vb.) veya bedel olarak ödenen çıplaklığın (kanuni ceza) dışında kadın bedeninin çıplaklığı, kutsal bir hedefle ilişkilidir. Bunun dışında erkek bedenini güç-kuvvet-kudret gibi erillikle ilgili kavramlarla yan yana görmekteyiz. Üst gövdenin sıklıkla çıplak bırakıldığı, alt bedeninin kısa etek türevi giysilerle tasvir edildiği figürler, Hitit tasvir sanatının yaygın görüntüsünü oluşturur. Genellikle bel oyuntusundan başlayıp kalça altında biten kısa, derin yırtmaçlı, desenli veya desensiz, etkinliğin çeşidine göre renkleri değişkenlik gösteren bir etek giyen erkek figürlerin üst gövde, kol ve baldırlarında çıplaklık yoğunlukla karşılaşılır. Kıyafet unsurları olarak alt gövde veya üst gövdeye giyilen parçaların ne yoğunlukta kullanıldığı, dekoltenin kadın ve erkek figürlerde ne derecede kullanıldığı yani çıplaklık oranına bakıldığında büyük oranda erkek figürlerin az veya çok ama genellikle sadece erkek figürlerin çıplak olduğunu söyleyebilmekteyiz.

Çıplaklığın günümüz toplumları için bile ne ifade ettiğini yorumlamak uzun soluklu bir araştırma gerektirir ve tartışmaya açık sonuçlar doğurabilir. Hititler gibi sınırlı sayıda tasvirli buluntu ve yazılı kaynak

bırakmış eski bir toplum için çıplaklığın hangi anlamlara geldiğini yorumlamak, en az günümüz toplumlarını araştırmak kadar zorlayıcı olmuştur. Özellikle tabu haline gelen çıplaklığın araştırma konusu olarak da pek tercih edilmemesi veya yüzeysel olarak değinilmesi karşılaşılan diğer bir zorluktur. Hitit insanı için özellikle çıplaklık olgusunun ele alındığı yayınların yabancı kaynaklarla sınırlı kalması ve bu yayınların da en az birkaç on yıl geçmişte kalması bu çalışmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Hititologlar tarafından çevrilecek yazılı metinlerin ve kazılardan elde edilecek tasvirli buluntuların sayılarının artmasıyla, Hitit toplumu üzerine yapılan çalışmaların sayısı artacaktır.

Kaynakça

- Akok, M. (1979). Alacahöyük'te Son Dönem Arkeolojik Çalışmalarla Açıklığa Kavuşturulan Yapı Tekniği ve Mimari Gerçekler. *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I, 107-114.
- Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*, Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.
- Ardzinba, V. (2010). *Eski Çağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri*, Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Arıkan Soysal, Y. (2000). Hitit Belgelerinde Körler, *Archivum Anatolicum* 4, 207-224. https://doi.org/10.1501/Archv_0000000082
- Arıkan, Y. (2012). "Hitit Dini Üzerine Bir İnceleme", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 365, 271-285.

- Ay, Ş. (2010). Hitit Siyasi Tarihi'nde Seha Nehri Ülkesi ve Önemi, *History Studies*, Vol 2/2: 1-11.
- Aydınğün, Ş. G. (2011). "Mucizenin Kaynağı, Bereketli ve Her Şeye Hâkim", (Ed. M. A. Darga), *Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*. 43-67. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Baltacıoğlu, H. (1995). Alaca Höyük Sfenksli Kapı'ya Ait Altı Kült Görevlisi Kabartması Konusunda Bazı Gözlemler, Ankara, 1-16.
- Baltacıoğlu, H. (2006). Alaca Höyük Sfenksli Kapı Hitit İmparatorluk Çağı Kabartmaları, *İDOL Arkeologlar Derneği Dergisi, Ankara*, 30, 24-29.
- Beckman, G. M., T. R. Bryce, E. H. Cline (2011). *The Ahhiyawa Texts*. SBL Writngs from the Ancient World, 28. Atlanta. GA: Society of Biblical Literature.
- Bilgi, Ö. (2012). *Anadolu'da İnsan Görüntüleri, Klasik Çağ Öncesi*, İstanbul: Aygaz.
- Bozgun, Ş.; E. Yalçın (2021). Kayseri Arkeoloji Müzesinde Bulunan Hititçe Tablet Parçaları I, *Bellekten* 302, 1-16. <https://doi.org/10.37879/bellekten.2021.1>
- Brandau, B. (2015). *Hititler: Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu*, Ankara: Arkadaş Yayıncılık.
- Bryce, T. (2002). *Life and Society in the Hittite World*, New York: Oxford University Press.
- Bozkurt, G. (1918). "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", A.Ü.H.F.D., C. XXXVIII, 1, 65-103. <https://doi.org/10.1501/Huk-fak.0000000803>
- Canby, J. V. (1986). The Child in Hittite Iconography. *Ancient Anatolia, Aspects of Change and Cultural Development, Essays in Honor of Machteld*, (Eds: J. Mellink, Jeanny Vorys Canby, Edith Poroda, Brunilde Sismondo Ridgway, Tamara Stech), London: The University of Wisconsin Press, 54-69.
- Canby, J. V. (1989). The Hittite Art. *The Biblical Archaeologist*, 52, 109-129.
- Childe, G. (2006). Kendini Yaratan İnsan, (İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi), Varlık Yayınları, İstanbul.
- Çınaroğlu, A.; D. Çelik (2013). Alacahöyük. *Hititler, Bir Anadolu İmparatorluğu*, (Ed: Meltem Doğan-Alparslan, Metin Alparslan), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 196-205.
- Daddi, F. P. (1990). *La Mitologia Ittita*, Brescia.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Yayınları.
- Darga, M. (2011). *Anadolu'da Kadın, On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe*, YKY, İstanbul.
- De Martino, S. (1985). Nudita Rituale e Senso Del Pudore Nella Letteratura Ittita, *Oriens Antiquus* XXIV, 253-262.
- Doğan, E. (2007). *Hitit Hukuku, Belleklerdeki Kayıp*, İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Duymuş Florioti, H. H.; G. Demirci (2013). Çivi Yazılı Kanun Metinlerinde İlginç Bir Suç Tespit ve Cezalandırma Yöntemi: Suya Atılma, *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, 54, 25-40. <https://doi.org/10.1501/Tarar.0000000550>
- Ensert, K. (2017). Norbert Schimmel Koleksiyonu'nun Altın Pandantifi'indeki Çocuk Tasviri Tanrıça Zintuhi Olabilir. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Art & Humanities Journal* 8, 1-11. <http://dx.doi.org/10.17740/eas.art.2017-V8-01>

- Gezgin, İ. (2010). *Antik Yunan ve Roma Sana-tında Cinsellik ve Erotizm*, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Güterbock, H. G.; T. P. J. Van Den Hout (1991). The Hittite Instruction For the Royal Bodyguard, (Ed. Thomas A. Holland) *Assyriological Studies* 24, Chicago.
- Green, J. D. M. (2018). Gender and Sexuality, A Companion to Ancient Near Eastern Art, (Ed. Ann Gunter), Wiley, 179-209.
- Goelet, O. (1993). Nudity in Ancient Egypt, Notes in the History of Art, Essays on Nudity in Antiquity in Memory of Otto Brendel, The University of Chicago Press, Vol. 12, No. 2: 20-31.
- Haas, V. (1994). *Geschichte Der Hethitischen Religion*, (Handbuch der Orientalistik) Leiden.
- Haas, V., Wäfler, M. (1977). "Bemerkungen zu Éheštī/ā", *Ugarit-Forschungen Internationales Jahrbuch für die Alterumskunde Syrien-Palästinas, Band, 9*, Verlag Butzon&Bercker Kevelaer. 87-122.
- Hodder, I. (2006). Çatalhöyük: Leoparın Öyküsü, YKY. İstanbul.
- Kammenhuber, VON A. (1964-1965). Die Hethitischen Vorstellungen von Seele und Leib Herz und Leibesinnerem, Kopf und Person, *Zeitschrift für Assyriologie und vorderasiatische Archäologie, München*, 150-212.
- Kammenhuber, A. (1972). "Keilschrifttexte aus Boğazköy (KBo XVII)", *OrNS* 41, 292-302.
- Karağuz, G. (2018). *Hitit Yasaları*, İstanbul: Çizgi Yayınları.
- Kloekhorst, A. (2008). *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*, Leiden.
- Kulaçoğlu, F. (1992). *Anadolu Medeniyetleri Müzesi. Tanrılar ve Tanrıçalar*. Ankara.
- Masalcı Şahin, G. (2021). Hitit Metinlerinde Siyasetname ve Nasihatname Literatüründen İzler, *History Studies*, 13/1, 17-32. <http://dx.doi.org/10.9737/hist.2021.975>
- Mouton, A. (2011). Réflexions Autour de la Notion de Rituel Initiatique en Anatolie Hitite. Au Sujet de la fête *Haššumaš* (CTH 633), JANER, *Journal of Ancient Near Eastern Religions* 11, 1–38.
- Muscarella, O. W. (1974). *Ancient Art, The Norbert Schimmel Collection*. Germany.
- Neu, E. (1996). *Das Hurritische Epos der Freilassung I. Untersuchungen zu einem hurritisch-hethitischen Textensemble aus Hat-tuşa*. Studien zu den Boğazköy-Texten 32. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Otten, H. (1969). Studien zu den Boğazköy-Texten, Heft 11, Wiesbaden.
- Ökse, T. (2011). Open-Air Sanctuaries of the Hittites. In *Insights into Hittite History and Archaeology*, (Eds. Hermann Genz and Dirk Paul Mielke), Leuven: Peeters, 219–240.
- Özgüç, T. (1988). *İnandıktepe*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özgüç, T. (2002). Adak ve Libasyon. *Hititler ve Hitit İmparatorluğu, 1000 Tanrılı Halk*, Bonn, Kunst- und Ausstellungshalle, 448.
- Pritchard, J. B. (1969). *Ancient Near Eastern Texts, Relating to the Old Testament*, 3rd Edition, Princeton, New Jersey.
- Puhvel, J. (1974). On Labiovelars in Hittite, *Journal of the American Oriental Society*, 94, 291-295. <https://doi.org/10.2307/600063>
- Puhvel, J. (2007). Hittite Etymological Dictionary, Vol. 7, Words beginning with N, Berlin-New York: Mouton de Gruyter.

- Reyhan, E. (2016). Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri. *Turkish Studies* 11(16), 89-114. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10067>
- Schachner, A. (2012). "Gedanken zu Datierung, Entwicklung und Funktion der hethitischen Kunst" *Altorientalische Forschungen* 39/1: 130-166. <https://doi.org/10.1524/aof.2012.0010>
- Sevinç Erbaşı, F. (2010). Bir Erginleme Töreni Olarak Haşşumaş Bayramı, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri 2*, Çorum: Anıt Matbaa.
- Singer, I. (1983). The Hittite KILAM Festival 1, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 27, Wiesbaden.
- Singer, I. (1984). The Hittite KILAM Festival 2, *Studien zu den Boğazköy-Texten* 28, Wiesbaden.
- Sipahi, T. (2012). Yeniden Başlayan Eskiyaşar Kazısı ve Buluntuları Üzerine Genel bir Değerlendirme, *Türk Eski Çağ Bilimleri Enstitüsü*, Sayı 33, 1-7.
- Sir Gavaz, Ö. (2012). *Hitit Krallarının Kült Gezileri, Ayinler, Ziyaret Merkezleri, Yollar ve Lokalizasyonla ilgili Yeni Gözlemler*, Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sir Gavaz, Ö. (2016). Hitit Dini İnançlarında Éhešta ile İlgili Yeni Düşünceler, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/2, 837-860. <http://dx.doi.org/10.17218/hititsosbil.280819>
- Sturtevant, E. H. (1934). A Hittite Text on the Duties of Priests and Temple Servants, *Journal of the American Oriental Society*, 54(4), 363-406.
- Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri ile İlgili Bir Direktif Metni*, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Basımevi.
- Soysal, M. (2022). Antik Yunan ve Rönesans'ın Tarihsel Sürecinde Heykel Sanatında Çıplaklık, *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 15, 203-217. <https://doi.org/10.46250/kultur-der.1192240>
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük Hattice, Hurrice, Hiyeroglif Luvicesi, Çivi Yazısı Luvicesi ve Palaca Sözcük Listeleriyle Birlikte*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Weeks, D. M. (1985). *Hittite Vocabulary: An Anatolian Appendix to Buck's Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Dissertation Submitted in Partial Satisfaction of the Requirements for the Degree Doctor of Philosophy in Indo-European Studies*, University of California, Los Angeles.
- Yiğit, T.; A. Özcan; K. Kıymet (2016). *Hitit İmparatorluk Dönemi Kaya Anıtları*, Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.